

Опубліковано: Слюсаревський Н. М. Культурні орієнтації як об'єкт дослідження // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського Національного університету імені В. Н. Каразіна, 2005. – С.187 – 192.

Слюсаревський Н. М.

КУЛЬТУРНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Слюсаревский Н. Н. «Культурные ориентации как объект исследования». В данной статье предлагается к рассмотрению и обосновывается теоретический концепт культурных ориентаций индивида. Исходя из информационного понимания культуры культурные ориентации рассматриваются, как направленность индивида на определённые ценности, смыслы, символы и нормы, имеющие место в данной культуре (культурах). Данная теоретическая конструкция позволяет отслеживать особенности и результат усвоения человеком того или иного культурного содержания, отвечая на вопрос о том, что именно усвоилось из культурного содержания и что будет усваиваться в дальнейшем.

Slusarevskiy N. “Cultural orientations as an object for research”. The theoretical concept of cultural orientations of a person is viewed and substantiated in the article. Taking into account the informational sense of culture the cultural orientations are determined as orientation of a person on the peculiar values, senses, symbols, rules that are rooted in the culture or cultures. This theoretical evidence makes it possible to research the peculiarities and the result of the mastering by a person of the cultural content giving the answer to the question what was mastered from the cultural content and what is going to be mastered in the future.

Протягом усього свого життя людина перебуває в універсумі культури. Власне кажучи, поза культурою, в позабіологічному розумінні, людини не існує. Саме культура є тим фактором, що робить людину людиною та забезпечує інтеграцію людських істот в соціальні спільноти та колективи.

Існування культури не можливе поза межами людської свідомості та сприйняття. Звісно, культура міститься не тільки у людській пам'яті, а й у певних артефактах (книжках, творах мистецтва, предметах культу та предметах побуту, що мають знаковий характер тощо). Однак за межами певного, визначеного культурою, смислового контексту вони втрачають свою значимість та сенс. Тому необхідною умовою існування культури є засвоєння її індивідом.

Культуру індивід засвоює на протязі всього свого життя як стихійним шляхом (безпосередньо в процесі повсякденних життєвих практик), так і в наслідок спеціалізованої діяльності по засвоєнню культури (освіти, виховання, самоосвіти тощо). Причому культура засвоюється індивідом не в повному обсязі, що навряд чи було б можливим, а вибірково.

По відношенню до культури індивід одночасно виступає в 4-х іпостасях – як продукт культури, як споживач культури, як творець культури і як транслятор культури [Див. 1, С.127-131].

Для дослідження, опису і аналізу особливостей та результатів засвоєння культури індивідом в суспільних науках (в культурології та соціології культури також) існує низка теоретичних конструктів. Це, зокрема, такі конструкти як: культурна діяльність та культурний рівень, котрі в радянській соціології розроблялися переважно в рамках діяльнісного підходу до культури.

Під культурною діяльністю розуміють „соціальну діяльність людей, що спрямована на створення, засвоєння, розповсюдження культурних цінностей суспільства [2, С. 119]. Існують широкий та вузький аспекти трактування цього поняття. В широкому аспекті культурна діяльність виступає у якості „зрізу” будь-якої соціальної діяльності людей. Що ж стосується вузького аспекту, то тут культурну діяльність зводять лише до діяльності по споживанню, тією чи іншою мірою, продуктів культури, ототожнюючи її з культурно-дозвіллевою діяльністю (читанням книжок, пререглядом телепередач, відвідинами театру тощо). Культурна діяльність, як в широкому, так і в вузькому аспектах, виходячи з діяльнісного підходу, має на меті розвиток „сутнісних” сил людини та сприяння її усебічному розвитку, засвоєнню передових здобутків та досягнень культури. Таке розуміння суті і завдань культурної діяльності виходить за рамки суто наукового підходу і більше стосується аксіології та філософії. Крім того немає чіткого визначення того, що маємо на увазі під сутнісними силами людини та що саме вважати передовими досягненнями культури.

В соціології культурну діяльність досліджують переважно в вузькому аспекті – споживання населенням тих чи інших культурних продуктів, зводячи її до культурно-дозвіллевого аспекту. В радянській соціології безпосередньо емпіричним вивченням особливостей культурної діяльності займалися, зокрема, Л. Коган та М. Ярве, на теренах сучасної України деякі аспекти культурної діяльності досліджуються Інститутом соціології (Л. Скокова), в Росії фондом «Общественное мнение» тощо [3 - 8].

Під культурним рівнем, зазвичай, розуміють «міру розвитку сутнісних сил соціального субекта, досягнутого в результаті його культурної діяльності» [2, С.586]. В ролі субекта тут можуть виступати як окремий індивід, так і певні соціальні групи суспільства або ж суспільство в цілому. Культурний рівень відображає міру долучення індивіда чи групи до духовних здобутків та досягнень (цінностей, ідей, знань, умінь та навичок), накопичених людством. Емпіричним дослідженням культурного рівня на теренах Молдови займався зокрема В. Гуцу [9].

На нашу думку, це надто розширене поняття, оскільки, власне кажучи, не визначена міра долучення та не ясно, до чого саме долучатись. Адже зрозуміло, що весь обсяг

накопичених культурних здобутків засвоїти навряд чи можливо. Не ясно, що вважати здобудками та як саме їх структурувати, щоб досліджувати процес та особливості їх засвоєння.

Розглянуті нами поняття та конструкти зосереджені здебільшого на кількісному, ніж на якісному боці процесів засвоєння культури індивідом. Вони відповідають на питання про обсяг засвоєного, але не про його зміст. Немає відповіді на наступні питання: чому засвоєно саме це, а не щось інше? Чому один культурний зміст сприймається людьми, а інший ні? Що вважати культурним змістом? Не має й відповіді й на найголовніше питання: що ж саме, в решті-решт, засвоїлось і як це засвоєне описати?

Не враховується й якісний бік справи. Оскільки кожна людина будь-яку інформацію може сприймати по різному, і сприйнята інформація може спричиняти різні ефекти. Так, людина може перечитати сотні книжок, передивитися стільки ж фільмів, що пропагують певні цінності та ідеали, і не сприйняти їх. Трансльована інформація не перетворюється в її внутрішні переконання. А інша, навпаки, побачивши чи прочитавши лише фрагмент, може докорінно змінити свої попередні життєві погляди.

Тому, при дослідженні особливостей засвоєння культури індивідом, на нашу думку, має йти мова про особливості орієнтування, або спрямованості індивіда на засвоєння певного культурного змісту - **культурні орієнтації**. На нашу думку, культура сприймається людьми саме крізь призму таких орієнтацій.

Дане поняття, тією чи іншою мірою, вживається як у роботах зарубіжних, так і радянських та сучасних російських дослідників [10 - 14].

Ш. Ейзенштадт [10], розглядаючи культуру як один з чинників революцій та соціальних змін в суспільстві, під культурними орієнтаціями розуміє спрямованість людей (суспільних груп) на певні культурні еталони та взірці, що мають місце в даній культурній та соціальній системі, та їх цілісне поєднання в певні системи. Дане поняття вживається ним в якості синоніму і не має чіткого визначення.

Радянськими дослідниками це поняття вживалося як синонім поняттю ціннісні орієнтації [12]. На нашу думку, таке ототожнення не є правомірним в силу низки причин. По-перше, вже існує поняття ціннісних орієнтацій, а, по-друге, при такому розумінні культура ототожнюється тільки з цінностями, внаслідок чого ігноруються інші не менш важливі її аспекти: норми, смисли, символи тощо.

Дещо подібна ситуація спостерігається і в американській соціології, зокрема у Т. Парсонса [11], де поняття „культурні орієнтації” трактується в контексті концепції соціальної дії. Під культурними орієнтаціями Парсонс має на увазі спрямованість „актора”

на певні цінності, символи та поведінкові взірці, що мають місце в системі культури. Під культурною системою він розуміє „модель культури, окремі частини якої взаємопов'язані так, що вони формують системи цінностей, системи переконань і системи експресивних символів” [11. С.462]. Виходячи з такого розуміння культури, культурні орієнтації можна визначити як „системи ідей або вірувань, системи експресивних символів і системи ціннісних орієнтацій” [11. С.445], на які діючий „актор” спрямований.

Культурні еталони в концепції Парсонса мають двояку природу, одночасно виступаючи й об'єктом та умовою діяльності, і як частина людської особистості (у випадку їх інтеріоризації). Відповідно й культурна орієнтація передбачає не тільки знання про культуру, спрямованість на неї, її оцінку, але й одночасно її входження в людську свідомість у формі певних поведінкових настанов. Культурна орієнтація тут є не тільки тим фільтром, крізь який культура сприймається, але й регулятором людської діяльності та поведінки (при умові інтеріоризації діючим „актором” культурного змісту).

Як бачимо, Т. Парсонс послуговується інформаційним розумінням культури, в якому представлено як нормативний, так і символічний, смисловий та ціннісний компоненти. Однак у його версії найбільш значимим елементом культури виступають цінності. Саме вони, на його думку, забезпечують для діяча ті норми, стандарти та критерії, котрими він послуговується, коли опиняється в ситуаціях вибору. Відтак ключовим елементом культурних орієнтацій теж виступають цінності. Однак, на відміну від розуміння культурних орієнтацій радянськими дослідниками, тут все ж представлені й інші елементи: ідеї, символи та норми, котрі також є значимими компонентами культури.

Що ж стосується сучасного етапу, то Лабараторією соціологічних досліджень МЕІ восени 2002 року було проведено дослідження культурних орієнтацій студентської молоді міста Москви. Опитування проводилося серед студентів 11-ти головних московських вузів (МДТУ, МАІ, МЕІ тощо), всього було опитано 1459 чоловік. Судячи з матеріалів, в яких представлено результати дослідження [13 - 14], поняття культурних орієнтацій включало в себе ставлення до культури, еталон культурної людини, культурну компетентність (поінформованість) щодо діячів та творів культури, спрямованість на ті чи інші канали культури (кіно, література, музика тощо), а також і культурну практику (діяльність по споживанню культури).

Таке розуміння культурних орієнтацій – акцентуація все ж таки на зовнішніх, а не на внутрішніх аспектах культурного оієнтування.

В кроскультурному дослідженні, що проводила Л. Дробжієва [15], емпіричним індикатором культурних орієнтацій слугують уявлення респондентів про значимі людські

риси та характеристики. Дані характеристики являють собою певні ідеальні типи (отриманні в самому дослідженні шляхом кластерного аналізу), з якими респондент себе співвідносить.

Отже, порівнявши інтерпретацію поняття „культурних орієнтацій”, що мають місце в вітчизняній та західній соціології, бачимо, що єдиного розуміння цього поняття немає. Це пояснюється тим, що кожен з дослідників вкладає в це поняття різний смисл в залежності від системи наукових поглядів, а також цілей і задач дослідження тих чи інших явищ. Крім того, ситуація ускладнюється ще й різноманітністю трактувань та підходів стосовно таких вихідних понять як „культура” та „орієнтація”. Тому в даній роботі перед нами постає завдання створення та обґрунтування концепту культурних орієнтацій як інструмента (фільтра) засвоєння культури індивідом.

Для того, щоб побудувати концепт культурних орієнтацій, потрібно визначитись з наступними моментами: 1) що ми маємо на увазі під поняттям „культура”, 2) що ми маємо на увазі під поняттям „орієнтація”, 3) в чому полягає особливість орієнтування в культурі.

З усієї багатоманітності існуючих на сьогоднішній день підходів до культури за основу ми візьмемо інформаційне розуміння культури (як надбіологічної програми людської діяльності та життєдіяльності), а саме історико-соціологічне розуміння культури, запропоноване А. Флієром [1]. Згідно з цією концепцією, культура — це перш за все продукт колективної діяльності та життєдіяльності людської спільноти. В більш конкретному розумінні культура — ціннісно-смісловий, знаково-символічний та нормативно-регулятивний зміст будь-якої діяльності/життєдіяльності людей. Ключовим елементом, своєрідним "ядром культури" є саме нормативно-регулятивний компонент, котрий визначає порядок взаємодії між людьми, забезпечує саму основу їх співжиття. Ціннісно-смісловий та знаково-символічний компоненти культури є похідними від нормативно-регулятивного. Врешті-решт смисли, цінності, знаки та символи є способом обґрунтування, вираження та впорядкування кодексу норм співжиття.

Що ж стосується поняття „орієнтації”, то, крім парсонівського розуміння, його вживають, як правило, в декількох значеннях: 1) визначення свого положення в просторі; 2) сукупність дій субєкта, спрямованих на оцінку проблемної ситуації, її вивчення та планування поведінки; 3) вміння розбиратися в оточуючій дійсності, поінформованість у будь-чому; спрямованість будь-якої діяльності в певному напрямку [2, С.535]. О. Карєвіна [16] для того, щоб побудувати концепт соціально-економічних орієнтацій населення України, розглядає особливості вживання в соціології таких понять як "орієнтація" та "соціальна орієнтація". В процесі аналізу були виділені наступні особливості такого вживання. У зарубіжній соціології виділяються 2 напрямки вживання

поняття орієнтація: 1) як синонім поняття установки; 2) як діяльність суб'єкта, що орієнтується щодо певного об'єкту. Що ж стосується соціальних орієнтацій, то у вітчизняній соціології виокремлюються 3 підходи до їх визначення: 1) як спрямованість на придбання конкретного соціального становища; 2) вживається для позначення діяльності суб'єкта, що орієнтується щодо певного об'єкту, при цьому різними дослідниками підкреслюються різні аспекти цього явища: когнітивний, емоційний або поведінковий; 3) соціальна орієнтація розуміється в широкому аспекті. У зміст даного конструкту крім внутрішніх механізмів саморегуляції поведінки особи вкладається й фактор зовнішнього впливу з боку суспільства, окремих соціальних спільнот тощо.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що орієнтація передбачає низку наступних моментів: 1) спрямованість на певний об'єкт (матеріальний чи ідеальний); 2) знання про об'єкт; 3) ставлення до об'єкту; 4) готовність діяти певним чином стосовно об'єкту спрямування.

Проектуючи дані моменти на особливості орієнтування в культурі, можна стверджувати: люди завжди мають потребу у впорядкуванні свого соціального життя, в певних стандартах і принципах, згідно яким відбувається взаємодія між людьми. Такі правила і принципи надає культура. В кожній із сфер людського життя вона впорядковує його по різному. Тому індивід завжди спрямований на ту чи іншу частку культури, котра б врегульовувала його життя. Спрямування на культуру, в свою чергу, передбачає одночасно й знання про неї, а також і ставлення (наприклад, одні норми сприймаються і визнаються, а інші ні). Ставлення, в свою чергу, передбачає й особливості діяльності по засвоєнню та сприйняттю культури.

Отже, відштовхуючись від інформаційного розуміння культури (А. Флієр) та трактування орієнтації як спрямованості, культурні орієнтації можна визначити як спрямованість індивіда на певні культурні цінності, смисли символи та норми. Наше розуміння культурних орієнтацій дещо відрізняється від парсонівського. Парсонс найбільш важливим елементом вважає цінності. На нашу ж думку найбільш важливим елементом виступають саме норми. В силу того, що вони є менш залежними від суб'єктивних інтерпретацій людей, що належать до тієї чи іншої культури. Норми більш чітко передають культурний зміст, ніж цінності чи смисли. В решті-решт, людина може не поділяти, а то й ігнорувати загально визнані цінності, живучи в суспільстві, однак норм, незалежно від індивідуального ставлення, мусить дотримуватись кожен.

Крім цього треба враховувати й наступні моменти, що важливі при визначенні специфіки орієнтування в культурі. Так, культуру індивід засвоює на протязі всього свого життя як стихійним шляхом (безпосередньо в процесі повсякденних життєвих практик), так і в наслідок спеціалізованої діяльності по засвоєнню культури (освіти, виховання, самоосвіти тощо). Культура завжди засвоюється через певні засоби трансляції, котрі мають доводити до людської свідомості культурно значиму інформацію, тобто канали культури. В якості таких каналів може виступати телебачення, система освіти, жанри і види мистецтва, повсякденна життєва практика тощо. Через дані культурні канали транлюється певна інформація, що має культурну значимість, приписуючи індивіду, за якими правилами йому жити та діяти.

Враховуючи інформаційну природу культури (надбіологічної програми поведінки), треба пам'ятати про те, що така інформація засвоюється по різному та з різною мірою інтенсивності. Скажімо, хтось постійно читає художню літературу, відвідує театр та слідкує за останніми мистецькими новинами, інший же, навпаки, робить це час від часу або ж не робить зовсім, задовольняючись тим культурним багажем, що отримав у школі. Тобто треба враховувати не тільки орієнтацію на культурний зміст, але й на канали, через які даний зміст транлюється, та способи засвоєння такого змісту.

Підсумовуючи викладене вище, можна дати остаточне визначення поняттю культурних орієнтацій. **Культурні орієнтації – спрямованість індивіда на певний культурний зміст (норми, цінності, смисли, символи), канали культури (кіно, театр, літературу тощо), види і форми культурної практики (діяльності по засвоєнню культури).** Відповідно до цього в структурі культурних орієнтацій можна виділити наступні складові – змістові (спрямованість на зміст), функціональні (спрямованість на канали культури) та поведінкові (спрямованість на види й типи культурної діяльності). Кожна з цих складових поділяється, в свою чергу, на підскладові.

Змістова компонента культурних орієнтацій є ключовою, функціональна ж і поведінкова підпорядкованими. Однак, на стадії формування культурних орієнтацій (у процесах ранньої соціалізації та інкультурації) дані елементи багато в чому визначають, який саме зміст буде засвоєно і наскільки глибоко.

Індивід організовує свою взаємодію з культурою за допомогою культурних орієнтацій, котрі виступають в якості певної суб'єктивної системи координат, в просторі якої він оцінює й сприймає культуру. Культурні орієнтації формуються не випадковим чином, вони є результатом взаємодії культури і особистості індивіда. Вони формуються та видозмінюються протягом усього людського життя в процесах соціалізації та інкультурації.

Саме вони відповідальні за те, в якому нвпрямку здійснюватиметься соціальна адекватність та культурна компетентність індивіда.

Культурні орієнтації дають відповідь на питання стосовно того, яка культура і що саме в цій культурі є актуальним та реально функціонуючим. Завдяки цьому теоретичному конструкту з'являється можливість відстежити, що саме засвоюється людьми з культурного потоку і відштовхуючись від чого культура розвиватиметься в подальшому.

Також культурні орієнтації дають змогу визначити, до якої саме культури реально належить індивід, а також межі культурного простору тих чи інших культур. Адже протяжність певної культури закінчується там, де немає тих, хто живе за її принципами, тобто її носіїв.

Слід однак зазначити, що хоча спрямованість на певний культурний зміст передбачає одночасно і його засвоєння, однак для визначення міри такого засвоєння та особливостей обсягу засвоєного слід користуватися такими поняттями як культурний рівень та культура особистості.

Засвоєний зміст, осідаючи в свідомості індивіда у вигляді певних настанов (установок, диспозицій), стає дієвим регулятором його поведінки. Відтак можна простежити, як ті чи інші культурні відмінності можуть реально впливати на поведінку і окремого індивіда, і певних суспільних груп та суспільства в цілому.

Крім того, культурні орієнтації дають змогу відстежувати особливості соціокультурної диференціації, виявляючи існуючі субкультури та субкультурні групи. В попередній роботі [17] нами було запропоновано концептуальну модель вивчення субкультури. Однак для емпіричного дослідження така модель потребує подальшої конкретизації та уточнення, оскільки її досить важко застосувати в повному обсязі. Тобто, постає проблема визначення, чи належить індивід до тієї чи іншої субкультури.

Існування субкультури не можливе без людей, власне, поза людською свідомістю жодної культури чи субкультури не існує. Необхідною умовою існування субкультури є засвоєння індивідом її цінностей, світогляду та норм. На думку автора цієї статті, процес такого засвоєння субкультури індивідами відбувається через систему притаманних індивіду культурних орієнтацій. Такі культурні орієнтації, з одного боку, є необхідною передумовою засвоєння субкультури, а з другого боку, результатом такого засвоєння.

На перший погляд виходить парадокс. Однак, якщо розглядати особистість в динаміці її життя, тобто в контексті процесів формування та розвитку, такий парадокс усувається. В житті індивіда можна виділити певні фази засвоєння культури: 1) стихійне засвоєння в процесі безпосередньої життєдіяльності, соціальної взаємодії та виховання; 2) формування

певних преференцій стосовно тих чи інших видів культури. Коли культура засвоюється вже на основі сформованих смаків та інтересів; 3) подальше засвоєння культури через такі преференції. Емпірично субкультури можна виявити через культурні орієнтації індивідів, що входять до її складу.

Насамкінець доцільно окреслити коло можливих труднощів процесу емпіричного вивчення культурних орієнтацій.

Найперша складність виникає вже при визначенні особливостей самого об'єкта орієнтування, тобто культури. З цього приводу варто згадати зауваження Т. Парсонса про те, що „культура в її наочних або експліцитних формах на перший погляд майже завжди уявляється фрагментарною, а її частини видаються не пов'язаними одна з одною. Тільки в особливих умовах, наприклад, детально розробляючи систему ідей або правові системи, самі творці і носії культури проводять експліцитну систематизацію. Щоб визначити наявність систематичної зв'язності в тих випадках, коли не існує експліцитної систематизації, культурологу необхідно розкрити неявний зміст культури, знайти, які спільні передумови можуть знаходитися в основі окремих моментів орієнтації, котрі видаються різними і не пов'язаними одна з одною”[11. С.445 - 446].

Крім того, треба враховувати складність структури культурних орієнтацій: кожен з її компонентів та вимірів, деякою мірою є самостійними орієнтаціями і лише в їх комплексному поєднанні вони дають нову якість. Тому дослідження культурних орієнтацій слід починати з особливостей вивчення окремих її компонентів, не ставлячи з самого початку за мету дослідження культурних орієнтацій в повному обсязі.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Флиер А. Я. Культурология для культурологов: Учебное пособие для магистров и аспирантов, докторантов и соискателей, а также преподавателей культурологии. — М.: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2002. — 492 с.
2. Российская социологическая энциклопедия / Под. общ. ред. акад. РАН Г. В. Осипова. — М.: НОРМА-ИНФРА · М, 1999. — 672 с.
3. Культурная деятельность: опыт социологического исследования / Барсук В.Л., Волков В.И., Иванько Л.И. и др.; Отв. ред. Коган Л.Н.; АН СССР. Урал. науч. центр. - М.: Наука, 1981. - 238 с.
4. Ярве, М.К. Культурна діяльність трудящих Естонської РСР: досвід побудови типології // Філософська думка. - 1987. - N 2. - С. 35-42.

5. Скокова Л. Г. Культурно-дозвільна активність і матеріальна диференціація населення України // Українське суспільство: моніторинг 2000р. Інформаційно-аналітичні матеріали / НАН України; Інститут соціології / В.М. Ворона (ред.), А.О. Ручка (ред.). — К., 2000. — С.237 – 241.
6. Преснякова Л "Человек читающий" // http://bd.fom.ru/report/map/special/524_14911/4267_14913/d023329
7. Петрова А. Под какую музыку мы живем // <http://bd.fom.ru/report/cat/societas/culture/art/of042606>
8. Музыка и ТВ // <http://bd.fom.ru/report/map/d042712>
9. Гуцу В. Г. Культурный уровень жизни населения Республики Молдова: теория, методы и опыт социологического исследования: Автореф. дис...д-ра социол. наук: 22.00.04 / АН Украины; Институт социологии {Киев}. — К., 1994. — 40 с.
10. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. А. В. Гордона под. ред. Б. С. Ерасова. — М.: Аспект Пресс, 1999 — 416 с.
11. Парсонс Т. О структуре социального действия. — Изд. 2-е. — М.: Академический Проект, 2002. — 880 с.
12. Савкин Н. С. Изменение культурных ориентаций общественных классов и социальных групп развитого социалистического общества // Духовная культура зрелого социализма: проблемы развития и управления. — Саранск. — 1980. — С.143 – 156.
13. Андреев А. Российский студент в пространстве культуры // <http://www.moskvam.ru/2004/03/andreev.htm>
14. Студент и культура: информация к размышлению // http://rudiplom.ru/articles/Student_i_kultura_informatsiya_k_razmyshleniyu.html
15. Дробжиева Л. М. Восточные и западные культурные ориентации в кроскультурной перспективе // версія для скачування за адресою: http://www.bashedu.ru/evrazia/r_s/R_content1.htm
16. Каревіна О. В. Соціально-економічні орієнтації населення України на перехідному етапі: динаміка та фактори формування: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / НАН України. — К., 1998. — 23 с.
17. Слюсаревський Н. М. Субкультура як об'єкт дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — №3. С.117 — 127.